

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ

(ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ—Ο ΠΟΙΗΤΗΣ)

Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ κίνησε ὡς τώρα τὴν προσοχὴ πολλῶν μελετητῶν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Ἔτσι ἔγινε προσπάθεια νὰ προωθηθοῦν κάπως ζητήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ σχέση τοῦ ποιητῆ τῆς Θυσίας μὲ τὸν ποιητὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο, στὴ σχέση τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου τοῦ κρητικοῦ μυστηρίου μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ἐρωτοκρίτου, στὴν ἀναζήτηση καὶ τελικὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ πραγματικοῦ προτύπου τῆς Θυσίας, στὴν κριτικὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἔκδοσή του, τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ ἔργου σχετικὰ μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τὸ χαρακτηριστὴρα τῆς γλώσσας καὶ τοῦ στίχου τῆς Θυσίας.

Δυστυχῶς ἡ σχετικὴ ἔρευνα δὲν ἀκολούθησε πάντα τὴ μέθοδο ποὺ χρειάζονταν· κι' αὐτό, γιατί στὸ πεδίο τῆς νεοελληνικῆς φιλολογικῆς ἔρευνας—παρθένο, μ' ὅλες τὶς ὡς τώρα φιλότιμες καὶ ἀξιόλογες συχνὰ προσπάθειες—δὲν παρουσιάστηκαν ἀκόμη πολλοὶ μελετητὲς ποὺ μὲ τὴ ζυγισμένη τους μέθοδο καὶ τὴ σύντονή τους ἀπασχόληση μὲ τὰ προβλήματα αὐτὰ νὰ μπορέσουν νὰ προωθήσουν αἰσθητὰ τὰ σχετικὰ ζητήματα. Μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες ἀξιόλογες συμβολές—ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν προϋπόθεση γιὰ κάθε οὐσιαστικὴ μελλοντικὴ ἔρευνα—τὴν δφείλομε στὸ John Mavrogordato, τὸ γνωστὸ νεοελληνιστὴ τοῦ Λονδίνου, ποὺ μὲ μελέτη του ἀποκαλυπτικὴ¹ μᾶς ἔδειξε ὅτι τὸ πραγματικὸ πρότυπο τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ εἶναι τὸ θεατρικὸ ἔργο Isach τοῦ Ἰταλοῦ ποιητῆ Luigi Groto, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1586. Συνέχεια τῆς σημαντικῆς αὐτῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ ἡ τελευταία μελέτη τοῦ Γεωργίου Ζώρα μὲ τὸν τίτλο: «Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» (Ἀθήνα 1945).

Ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ Ζώρα, καθὼς καὶ παλαιότερη ἐργασία τοῦ Γεωργίου Μέγα (κριτικὴ ἔκδοση τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ μὲ πλατεῖα εἰσαγωγή) ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1943, μοῦ δίνουν τὴν εὐκαιρία νὰ

¹) J. Mavrogordato, The greek Drama in Crete in the 17 Century. A Postscript (Journal of Hellenic Studies, τ. 48 [1928], σ. 75-96 καὶ 243-6).

ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἐξέταση ζητημάτων ἀπὸ κείνα ποὺ θίγονται καὶ συζητοῦνται στὰ δύο παραπάνω δημοσιεύματα.

1. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ

Ὁ μακαρίτης Στέφανος Ξανθουδίδης, ποὺ τοῦ γνωστοῦν ἄπειρα οἱ σχετικῆς ἔρευνες, διατυπώνει τὴν ὑπόθεσιν² πὼς ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ εἶναι ἔργο τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου, τοῦ γνωστοῦ ποιητῆ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, καὶ προσθέτει μάλιστα πὼς τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ ἔγραψε ὁ ποιητὴς στὰ χρόνια τῆς νιότης του καὶ προτοῦ γράφῃ τὸν Ἐρωτόκριτο. Στὴν πραγματεία μου «Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου» (Ἀθήνα 1938), σελ. 153, ξεκινῶντας ἐγὼ ἀπὸ τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός πὼς ὑπάρχουν κοινοὶ στίχοι στὴ Θυσία καὶ τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ θέλοντας νὰ διαπιστώσω, ποῦ ἀπὸ τὰ δύο ἔργα χρησίμευσε σὰν πηγὴ στὸ ἄλλο, μελετῶ τὸ ζήτημα ποῖα ἢ χρονολογικὴ σχέση τῶν δύο ἔργων. Ἐχοντας ὡς βάση τὴν σχέση τοῦ Ἐρωτοκρίτου μὲ τὸ πρότυπό του, τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα «Paris et Vienne» (σχέση καθορισμένη λεπτομερειακὰ στὴν παραπάνω μελέτη μου) φτάνω νὰ διατυπώσω τὴν γνώμη τούτη: Ἐάν ὅταν γίνῃ λεπτομερειακὴ σύγκριση τῆς Θυσίας μὲ τὸ πρότυπό της, τὸν Isach τοῦ Grotto, (ἔργο ποὺ δημοσιεύτηκε, ὅπως εἶπαμε, τὸ 1586), πειστοῦμε πὼς σ τ ί χ ο ι κ ο ι ν ο ἰ τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀπαντοῦν μέσα στὸ ἰταλικὸ ἔργο τοῦ Grotto, στὴ Θυσία καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο (ἢ τουλάχιστο βρεθοῦν στίχοι τοῦ Grotto ποὺ ἀ ν α μ φ ι σ β ῆ τ η τ α ἔδωσαν ἀφορμὴ νὰ γραφοῦν στίχοι τῆς Θυσίας, ποὺ μὲ τὴν σειρά τους στάθηκαν καὶ αὐτοὶ πρότυπο γιὰ στίχους τοῦ Ἐρωτοκρίτου), πρέπει τότε νὰ δεχιοῦμε πὼς ἡ Θυσία γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο. Ἐάν ἔξ ἄλλου, ἔλεγα, σ τ ί χ ο ι κ ο ι ν ο ἰ (ἢ ποὺ συνδέονται α ἰ τ ι ο κ ρ α τ ι κ ᾶ ἀναμεταξύ τους) τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀπαντοῦν στὸ γαλλικὸ πρότυπο τοῦ κρητικῶ ἔπους, αὐτὸ θὰ εἶναι μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ἐχοντας στήριγμα ὅσα ὡς τότε κάτεχε ἡ ἔρευνα καὶ ἀκόμη τὸ ὅτι μερικοὶ στίχοι ἀπὸ κείνους ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ στὴ Θυσία (οἱ στίχοι Ἐρωτόκρ. Α 57-8—Θυσία 379-80, Ἐρωτόκρ. Δ 403—Θυσία 50-1, Ἐρωτόκρ. Ε 1392—Θυσία 968) ἔχουν τὴν πιθανώτατη πηγὴ τους στὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα, διατύπωσα τὴν γνώμη ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴν Θυσία. Ὁ Samuel Baud-Bovy³ ξεκινῶντας ἀπὸ τὴς πα-

²) Σ τ ε φ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ἐρωτόκριτος, σ. CXX.

³) S. Baud-Bovy, Sur l'auteur et la date du Sacrifice d'Abraham et de l'Erotokritos (Byzantion, τ. 13, σ. 743).

ραπάνω σκέψεις μου και ἔχοντας διαπιστώσει ἀπὸ δική του ἔρευνα, καθὼς γράφει (πὺν, ὅσο ξέρω, δὲν τὴν ἔδωσε ἀκόμα στὴ δημοσιότητα) πὼς κανένας ἀπὸ τοὺς κοινούς στίχους τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου δὲ βρῖσκεται μέσα στὸν Isach τοῦ Grotto, δέχεται χωρὶς ἐπιφύλαξη τὴ γνώμη μου γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τὸ ἀποδέχεται καὶ ὁ Γεώργιος Μέγας⁴ σὺν πολλῷ πιθανό.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ Γεώργιος Ζώρας στὴν τελευταία μελέτη του γιὰ τὶς πηγές τῆς Θυσίας ξαναγυρίζει στὸ θέμα πύρνοντας ἀφαιρητὰ στὶς παρατηρήσεις του ἀπὸ τὴ δική μου ὑπόθεση γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Πρῶτα-πρῶτα δέχεται σὰ σωστὴ τὴν παραπάνω ἀρχὴ πὺν ἔθεσα καὶ πὺν τὴν ἐφάρμοσα καὶ ἐγὼ καὶ ὁ Baud-Bovy. Τὴν ἴδια ἀρχὴ τὴν ἐφαρμόζει στὴ μελέτη του (σελ. 97 κ.ἑξ.) καὶ ὁ Ζώρας καὶ νομίζει πὼς ἀποδείχνει ὅτι ἀρκετοὶ στίχοι πὺν ἱπαντοῦν στὸν Isach τοῦ Grotto βρῖσκονται καὶ στὴ Θυσία καὶ στὸν Ἐρωτοκρίτο, μεταβιβάστηκαν ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔργο στὸ δεύτερο καὶ ὅτι ἐπομένως ἡ προτεραιότητα τῆς Θυσίας «καθίσταται σχεδὸν βεβαία».

Προτοῦ συζητήσω τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζώρα, θέλω νὰ τονίσω κάτι αὐτονόητο, πὺν μολαταῦτα μὲ μεγάλο κίνδυνο γιὰ τὰ συμπεράσματά του τὸ παραβλέπει ὁ Ζώρας: Ὅταν κάνουμε λόγο γιὰ στίχους κοινούς πὺν ἀπαντοῦν στὸν Ἰσαάκ, τὴ Θυσία καὶ τὸν Ἐρωτοκρίτο δὲν πρέπει νὰ ἐννοοῦμε — πρὸς Θεοῦ! — στίχους μὲ τὸ ἴδιο νόημα, μῆτε στίχους πὺν παρουσιάζουν κάποια ὁμοιότητα στὴ διατύπωση. Ἰδίως ἀνάμεσα στὴ Θυσία καὶ τὸν Ἐρωτοκρίτο εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπάρχουν χτυπητὲς ὁμοιότητες καὶ στὴ φράση καὶ στὸ νόημα — ἀφοῦ δά, ὅπως δεχόμαστε, εἶναι πιθανὸ πὼς ἔχομε μπροστά μας ἕνα νὰ ποιητὴ, τὸν Κορνάρο, πὺν ἔγραψε καὶ τὰ δύο ἔργα. Ἀὲν πρέπει δηλ. νὰ χρησιμοποιήσουμε στὴν ἔρευνά μας κοινούς τόπους στὴ σκέψη καὶ στὴ διατύπωση, πὺν δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι πύμπολλοι καὶ στὴ Θυσία καὶ στὸν Ἐρωτοκρίτο, ἀλλὰ καὶ στὴν κρητικὴ λογοτεχνία γενικώτερα, κί ἀκόμη σὲ κάθε λογοτεχνία. Πρέπει νὰ βροῦμε στίχους ἢ ἀπόλυτα ὁμοίους (πραγματικὰ κοινούς) ἢ στίχους πὺν ἀναμφισβήτητητα ἀνάμεσά τους ὑπάρχει μιὰ αἰτιώδης σχέση, στίχους πὺν δείχνουν ἐξάρτηση, ἀδιάφορο ἂν μοιάζουν πολὺ ἢ λίγο, γιὰτὶ καμμὶ φορὶ αἰτιώδης σχέση ὑπάρχει καὶ ἀνάμεσα σὲ στίχους πὺν δὲ μοιάζουν αἰσθητὰ ἀναμεταξύ τους. Αὐτοὺς τὸ αἰσθητήριο, τὸ λεπτὸ αἰσθητήριο τοῦ ἐρευνητῆ θὰ τοὺς ἀποκαλύψει. Βοήθηκε τέτοιους στίχους Θυσίας καὶ Ἐρωτοκρίτου, στίχους μὲ ἀναμφισβήτητη αἰτιώδη σχέση

⁴ Γ. Μέγας, Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 43.

ἀναμεταξύ τους, στίχους πού νά προέρχωνται ἀπὸ τὸν Ἰσαὰκ τοῦ Γροτο ; Ἐπίσταχτα πιστεύω — καὶ ἀπὸ τὰ πρῶτα συμφωνεῖ, ὅπως εἶδαμε, μαζί μου ὁ Baud-Bovy — πὼς δὲ βροῆκε τοὺς στίχους αὐτοὺς πού ἀναζητοῦσε ὁ Ζώρας. Κι ὁ ἴδιος ἄλλωστε (σ. 97) μὴν πιστεύοντας ἀπόλυτα στὸ ἀποτέλεσμα τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν του γράφει : « ἡ ἐξάρτησις δὲν εἶναι εἰς ὅλα [= τὰ παραδείγματα πού ἀναφέρει] ἐξ ἴσου καταφανῆς ἐκ πρώτης ὄψεως ». Ἀλλὰ μήπως εἶναι « καταφανῆς » ἡ ἐξάρτηση σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ Ζώρα ; Καὶ πάλι ἀπαντῶ ἀπίσταχτα : ὄχι. Οἱ στίχοι τοῦ Ἐρωτοκρίτου πού φέρνει σὰν ἐπιχειρήματα ὁ Ζώρας εἶναι στίχοι πού ἀπλῶς περιέχουν ἐκφράσεις ἀγαπημένες στὸν ποιητὴ πού ἀπαντοῦν καὶ στὴ Θυσία. Κανείς, νομίζω δὲν μπορεῖ νά δεχτῆ ὅτι ἐκφράσεις : « ἐχλόμιανε καὶ ἔγινε σὰ νεκρός », « χάνεται ἡ δύναμη καὶ τὸ αἷμα πηγαίνει στὴν καρδιά », « τὸ παιδί εἶναι θάρος στὰ γερατειὰ τοῦ πατέρα », « δὲν ἔχω πόδια νά σταθῶ », « βύζαγμα τοῦ παιδιοῦ τρία χρόνια » (ὁ ἀριθμὸς τρία δὲν ἀπαντᾷ στὸ Γροτο), « ἡ χαρὰ φέρνει λιγοθυμιά ἢ θάνατο », κανείς δὲ θὰ δεχτῆ ὅτι ἐκφράσεις σὰν αὐτὲς μποροῦν νά δηλώνουν ἐξίρτηση ἑνὸς ποιητῆ ἀπὸ ἕναν ἄλλο. Ἐνας στίχος — καὶ μονάχα ἕως αὐτός — : Ἐρωτοκρίτος Δ 733 :

τὰ μάτια τῆς χαμήλωσε, χάμαι στὴ γῆς συντήρα
καὶ Θυσία 937 :

χαμήλωσε τὰ μάτια σου, χάμαι στὴ γῆς συντήρα
θὰ μᾶς δδηγοῦσε στὸ συμπέρασμα τοῦ Ζώρα, ἂν ὁ στίχος αὐτός ἀπαράλλαχτος ἀπαντοῦσε καὶ στὸ Γροτο, (ἀλλὰ ἐκεῖ ὁ στίχος ἀπαντᾷ ἔτσι :
tu china il capo in giù),

ἂν δηλαδὴ συνέβαινε στὰ χωρία αὐτὰ ὅ,τι συμβαίνει στὰ χωρία Ἐρωτοκρ. Α 57-8 — Θυσία 379-80, πού τὸ Ἐρωτοκρίτειο προέρχεται ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ προτύπου τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ὅπου χρησιμοποιοῦνται οἱ ἴδιες λέξεις : Γιὰ μένα καὶ μόνη αὐτὴ ἡ καταπληκτικὴ ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ προτύπου τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τοῦ ποιήματος τοῦ Κορνάρου καὶ τῆς Θυσίας εἶναι ἱκανὴ νά στηρίξη τουλάχιστο ὑπόθεση γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ἄν ὁ Ζώρας μποροῦσε νά μᾶς φέρῃ ἕνα ἀντίστοιχης δύναμης ἐπιχειρήματα, τότε τὸ συμπέρασμα γιὰ τὴν προτεραιότητα θὰ παρουσιαζόταν διαφοροῦμενο. Τὴν ἀδυναμία του νά φέρῃ πειστικὰ ἐπιχειρήματα τὴν καταλαβαίνει κι ὁ ἴδιος ὁ Ζώρας, ἀφοῦ σὲ κάθε καινούργιο ἐπιχειρήματά του αὐθόρμητα ἐκφράζεται ἔτσι : « Ἀνάλογος εἶναι ἡ περιγραφή . . . », « Συγγενεῖς πρὸς τοὺς ἀνωτέρω εἶναι καὶ οἱ στίχοι τοῦ Ἐρωτοκρίτου . . . », « Ἀπὸ τοὺς στίχους τούτους τῆς Θυσίας φαίνεται ὅτι ἐνεπνεύσθη καὶ ὁ Κορνάρος . . . » κλπ.

Ὁ Ζώρας στηρίζει τὴν ὑπόθεσίν του γιὰ τὴν προτεραιότητα τῆς Θουσίας καὶ σὲ εἰκόνας μεταφορικές ποῦ ἀπαντοῦν στὸν Isachi, τὴ Θουσία καὶ τὸν Ἐρωτόκριτο : παρομοιάζεται λ.χ. ὁ ἄνθρωπος μὲ πύργου γιὰ τὴ δύναμή του (Isachi Δβ, Θυσ. 952, Ἐρωτόκρ. Β 2094). Ἀλλὰ ἡ λέξη *πύργος* χρησιμοποιεῖται στὴν ἴδια μεταφορική χρῆση καὶ στὴν Ἐρωφίλη (Γ' 217 :

σὺν πύργος στέκω ἀδυνατὸς καὶ τρέμω σὺν καλάμῃ).

Καὶ μετὰ λοιπὸν τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζώρα στὴν τελευταία μελέτη του ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω μὲ τὸ Baud-Bovy καὶ τὸ Μέγα τὴν πρώτη μου ὑπόθεση γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Θὰ ἤθελα μάλιστα νὰ ἔφερνα καὶ ἓνα πρόσθετο σχετικὸ ἐπιχείρημα—ποῦ ἔχει τὴ δύναμή του μόνο ἂν δεχτοῦμε τὴν ταύτιση τῶν ποιητῶν Θουσίας καὶ Ἐρωτοκρίτου : Ἄν ὁ Κορνάρος εἶχε γράψῃ στὰ νιάτα του τὴ Θουσία, μιλῶντας γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, τὴ ζωὴ του καὶ τὸ ἔργου του στὸ τέλος τοῦ Ἐρωτοκρίτου θὰ παρῶλειπε νὰ ἀναφέρῃ ὅτι ἔγραψε καὶ τὴ Θουσία ;

Ἀλλὰ τώρα ἂς προσπαθῆσωμε νὰ προχωρήσωμε πρὸ πέρα στὴν ἐξέταση τοῦ χρονολογικοῦ ζητήματος τῆς Θουσίας.

Τὸ βενετικὸ χειρόγραφο τοῦ κρητικοῦ μυστηρίου τελειώνει μὲ τοὺς στίχους :

*Στοὺς χίλιους ἑξακόσιους τριανταπέντε ἐγίνη
ἐν βέροσσο ἀπὸ ἴνα Κρητικὸ ἐδλάβεια γιὰ νὰ δίνῃ
ὅσοι κι' ἂν τὴ διαβάζουσι τὸν Κύριον νὰ ὑμνοῦσι,
ἀπὸ καρδιάς, ὡς εἶν' πρεπὸ, νὰ τὸν δοξολογοῦσι
σὺν τῷ Πατρὶ καὶ Πνεύματι μαζὶ μὲ τὴν Μαρίαν
τὴν Θεοτόκον τὴν Κερά, τοῦ κόσμου σωτηρίαν.*

Ἐχω τὴ γνώμη πὼς οἱ στίχοι αὗτοὶ δὲ βγήκιν ἀπὸ τὸ χεῖρι τοῦ ποιητῆ· δὲν ἀπαντοῦν ἄλλωστε καὶ στίς βενετικὰς ἐκδόσεις. Γράφτηκαν ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα, δὲ νομίζω ὅμως πὼς ἔχουν τὸ νόημα ποῦ συνήθως τοὺς δίνομε. Μὲ τοὺς δύο πρώτους στίχους θέλησε ὁ ἀντιγραφέας νὰ μᾶς δηλώσῃ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ ποιήματος καὶ ὅχι τῆς ἀντιγραφῆς του. Τὸ *ἐγίνη* δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχῃ ὑποκείμενο τὴ λέξη «Θουσία» (=τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς Θουσίας, ὅχι τὸ ἀντίγραφο). Καὶ παρακίτω ἄλλωστε διαβίζομε : *ὅσοι κι' ἂν τὴ διαβάζουσι*. Μὲ τὸ «ἀπὸ ἴνα Κρητικὸ» δὲν ὑποδηλώνεται ὁ ἀντιγραφέας, παρὰ ὁ ἴδιος ὁ ποιητῆς. Τὸ *ἐν βέροσσο* τοῦ δευτέρου στίχου ἔχει τὴ σημασία ὅτι ὁ Κρητικὸς ποιητῆς ἔφερε σὲ στίχους, μὲ ποιητικὸ δηλαδὴ τρόπο ἐκμεταλλεύτηκε τὴν πολὺ γνωστὴν ὑπόθεσιν τοῦ γεγονότος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πράγμα ποῦ, ὅπως μᾶς ἀφάνει νὰ ὑποθέσωμε, στὰ ἑλληνικὰ βέβαια, δὲν εἶχε γίνῃ ὡς τὴν ἐποχὴ του.

Ἄκομη καὶ τὸ ἐνθάβεια γιὰ νὰ δίνη τοῦ δευτέρου στίχου ταιριάζει περισσότερο στὴν πρόθεση τοῦ ποιητῆ παρὰ στὴν ἐργασία τοῦ ἀντιγραφέα. Ἄλλὰ καὶ ἄλλιως θὰ ἦταν περιεργο ὁ ἀντιγραφέας νὰ μιλοῦσε γιὰ τὸν ἑαυτό του σὰ γιὰ ἓνα Κορητικὸ καὶ νὰ μὴν ἀνάφερε τὸ ὄνομά του, ὅπως ἦταν ἡ συνήθεια τῶν ἀντιγραφέων.

Ὁ Μέγας (ἔκδοση Θυσίας, σελ. 20) δὲ δέχεται πὼς οἱ παραπάνω στίχοι μιλοῦν γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ ποιήματος καὶ φέρνει καὶ τοῦτον τὸν πρόσθετο λόγο: πὼς οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις. Τίποτα ὅμως δὲ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ μεταγενέστεροι ἐκδότες τῆς Θυσίας τοὺς ἤξεραν τοὺς στίχους αὐτοὺς τοῦ χειρογράφου τῆς Βενετίας (ἢ παράδοση τῶν ἐκδόσεων πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ χειρογράφου τῆς Βενετίας), οὔτε κι' ἂν τοὺς ἐγνώριζαν πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ τοὺς τυπώσουν στὶς ἐκδόσεις τους, ἀφοῦ μάλιστα καὶ δὲν κατονόμαζαν τὸν ποιητὴ τοῦ ἔργου. Τὸ 1635 λοιπὸν εἶναι ὁ χρόνος ποὺ γράφτηκε τὸ ποίημα· δὲν ξέρω μάλιστα μήπως πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἀντιγραφέας τοῦ χειρογράφου εἶχε ὑπ' ὄψη του ἐκδοσὴ τοῦ ποιήματος μὲ χρονολογία 1635. Γιατὶ ἂν αὐτὸ πραγματικὰ συνέβαινε, τότε ἡ ἐσφαλμένη πληροφορία τοῦ Legrand (Bibliothèque grecque vulgaire, τόμ. I σ. XXV) γιὰ δῆθεν ἐκδοσὴ τοῦ 1535 θὰ προέρχεται ἀπὸ πραγματικὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1635. Ἐδῶ ἄς σημειώσω πὼς ὁ Legrand (ὅ.π.) δὲ μᾶς δίνει τὸν τίτλο τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς παρὰ ἀντιγράφει ἀπὸ τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ τελευταίου της φύλλου τὴν παρακάτω σημείωση: «Τὸ παρὸν βιβλίον ἐτυπώθη ἐν Βενετία κατὰ τὸ ἀφλε' σωτήριον ἔτος. Venetis 1535». Δέχομαι τὴ γνώμη τοῦ Μέγα (ἔκδ. Θυσίας, σελ. 13) πὼς τὸ σημείωμα αὐτὸ εἶναι γραμμένο μὲ τὸ χέρι, προσθέτω μάλιστα ξεκινώντας ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ του διατύπωση πὼς εἶναι σημείωμα ἀνθρώπου ποὺ ζῆ σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους αἰῶνες. Δέχομαι δηλαδὴ ἀκολουθώντας στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ Στέφανο Ξανθοῦδιδη (ἔκδ. Ἐρωτοκρίτου, σελ. CXIX) πὼς ἐδῶ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ σφάλμα καὶ πὼς πρέπει τὸ 1535 νὰ διαβαστῆ 1635. Τὸ σφάλμα αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη μου ὀφείλεται ἢ σὲ ἀντιγραφικὴ παραδρομὴ τοῦ Legrand ἢ σὲ λάθος κείνου ποὺ ἔγραψε τὸ χειρόγραφο σημείωμα. Δὲν ἀποκλείω καὶ αὐτὸς νὰ ἤξερε τὸ 1635 σὰν τὸ χρόνο ποὺ γράφτηκε ἢ δημοσιεύτηκε ἡ Θυσία καὶ αὐτὸ νὰ θέλησε νὰ δηλώσῃ, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο τὸ ἔγραψε μὲ κάποια ἀνακρίβεια.

Κατὰ τὴ γνώμη μου ὅπωςδήποτε τὸ μόνο βέβαιο συμπέρασμα εἶναι πὼς ἡ Θυσία γράφτηκε τὸ 1635 καὶ μένει ἀμφίβολο ἂν τυπώθηκε τὸν ἴδιο χρόνο. Εἴτε ποιητὴς τῆς Θυσίας θεωρηθῆ ὁ Κορνάρος, ὅπως ὑποστήριξαν μερικοὶ καὶ δέχτηκα κ' ἐγὼ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη⁶, εἴτε

ἄλλος εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ ποιήματος, ὅπως δὴποτε περιέργω φαίνεται γιατί δὲν ἀναγράφηκε τὸ ὄνομά του στὴν ὑποτιθέμενη ἔκδοση τοῦ 1635 ἢ καὶ στίς ἐκδόσεις τῆς Θυσίας ποὺ ἀκολούθησαν. Ἄλλὰ μήπως εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα λογοτεχνικοῦ ἔργου τῶν χρόνων αὐτῶν ποὺ τυπώθηκε χωρὶς ν' ἀναφέρεται ὁ συγγραφεὺς του :

Καὶ ἓνα συμπέρασμα γιὰ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου : Ἀφοῦ διαπιστώσαμε ποιὸς εἶναι ὁ χρόνος ποὺ γράφτηκε ἡ Θυσία καὶ ἀφοῦ δεχόμαστε, ὅπως εἶδαμε, πὼς ἡ Θυσία γράφτηκε μετὰ τὸν Ἐρωτόκριτο, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ἀνεπιφύλαχτα πὼς ὁ Ἐρωτόκριτος γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1635.

2. Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης μὲ κάποιον δισταγμὸ ὑποστήριξε⁶ πὼς ποιητὴς καὶ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ εἶναι ὁ Βιτζέντζος Κορνάρος, ὁ δημιουργὸς τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ἀπὸ τότε καὶ ἄλλοι μελετητὲς (Γ. Ζώρας⁷, S. Baud-Bovy⁸) καὶ ὁ συγγραφεὺς τούτης τῆς μελέτης⁹ ὑποστηρίξαμε, ἄλλοι μὲ δισταγμὸ καὶ ἄλλοι ἀνεπιφύλαχτα, πὼς πρέπει νὰ ταυτιστοῦν οἱ ποιητὲς Ἐρωτοκρίτου καὶ Θυσίας. Στηρίξαμε τὴ γνώμη μας αὐτὴ προπάντων στὴ λεχτική καὶ φραστική ὁμοιότητα τῶν δύο ποιημάτων, καθὼς καὶ στὸ ὅτι κοινοὶ στίχοι ἀπαντοῦν καὶ στὰ δύο κείμενα. Οἱ λόγοι αὐτοὶ θὰ ἦταν ἀξιόλογες ἐνδείξεις γιὰ τὸν ταυτισμὸ τῶν δύο ποιητῶν, ἂν, ὅπως ἔγραφα¹⁰, μπορούσαμε νὰ στηρίζουμε τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματά μας στὸ γνήσιο κείμενο τῆς Θυσίας, στὴν κριτικὴ δηλαδὴ ἔκδοση τοῦ ποιήματος.

Ὅσο γιὰ τὸ ζήτημα τῶν κοινῶν στίχων, ὁ Γεώργιος Μέγας¹¹, καθὼς δὲ δέχεται τὴν τάση νὰ ταυτιστοῦν οἱ δύο ποιητὲς, συμφωνεῖ μὲ τὸ Φῶτο Πολίτη ποὺ ὑποστήριξε¹² πὼς ἡ παρουσία τῶν κοινῶν στίχων μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ στίχοι τοῦ πρώτου ποιητῆ ἔγιναν κτῆμα λαϊκὸ καὶ τοὺς ξαναπῆρε ὁ δεύτερος ποιητὴς ἀπὸ

⁶) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, σ. 137 κέ.

⁷) Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ἐρωτόκριτος, σ. CXVIII - CXX.

⁸) Γ. Ζ ὠ ρ α, Ἐρωτόκριτος καὶ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (Νέα Ἐστία, ἔτος 11 [1937], τόμ. 22, σ. 1605-14).

⁹) S. B a u d - B o v y, Sur l' auteur et la date du Sacrifice d' Abraham (Byzantion, τ. 13, σ. 739-44).

¹⁰) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, σ. 137 κέ.

¹¹) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ, ὁ π., σ. 143.

¹²) Γ. Μ έ γ α, Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 39.

¹³) Ἐφημερ. «Πρωτῆ» τῆς 25 Μαρτίου 1933.

τὸ λαό. Στὴ γνώμην ὅμως αὐτῆ τοῦ Φώτου Πολίτη ἀντιπαρηγοῦμε τοῦτο : πὼς οἱ κοινοὶ στίχοι τῶν δύο ποιημάτων δὲ μοιάζουν μὲ τυπικές, παροιμιακὰς φράσεις ποὺ μπορούσαν νὰ γίνουν κτῆμα τοῦ λαοῦ. Ἔτσι μένει μονάχα ἡ περίπτωση νὰ εἶχε ἐπίδραση ὁ π ρ ῶ τ ο ς ποιητῆς πάνω στὸ δ ε ὑ τ ε ρ ο , περίπτωση ποὺ δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἀποκλείσωμε, ἂν κοινοὶ φραστικοὶ τρόποι ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στὰ δύο ποιήματα δὲ μᾶς ὀδηγοῦν στὸν ταυτισμὸ τῶν δύο ποιητῶν.

Ὁ Μέγας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω γνώμη τοῦ Φ. Πολίτη διατυπώνει καὶ ἄλλα ἐπιχειρήματα κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ. Ὑποστηρίζει πρῶτα-πρῶτα¹³ πὼς τὰ δύο ἔργα, ἡ Θυσία καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν μπορούν νὰ προσέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο ποιητῆ, γιατί ἡ Θυσία εἶναι ἔργο μὲ θρησκευτικὸ χαραχτῆρα, ἐνῶ ὁ Ἐρωτόκριτος ἔργο μὲ χαραχτῆρα ἐρωτικό. Κι' ἀκόμη, γιατί ἐνῶ ἡ Θυσία προδίνει ποιητὴ θρησκο, δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο. Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νὰ παρατηρήσω κάτι ποὺ ἀμέσως κάνει ἐντύπωση στὸ μελετητῆ : ὅτι ὁ ποιητῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου τοποθετεῖ τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔπους του στὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐποχὴ ἤταν λοιπὸν φυσικὸ νὰ μὴ βροῦν θέση στὸ ποίημά του στοιχεῖα ὀλότελα ξένα γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὁποσδήποτε ὅμως δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε καὶ τοῦτο : πὼς ὁ Κορνάρος τοποθετῶντας τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔπους του « ἔς τὰ περᾶζόμενος καιροὺς ποὺ οἱ Ἕλληνες ὀρίζα » προσθέτει πὼς « δὲν εἶχε ἡ πίστη ντως θεμέλιο μηδὲ ρίζα ». Ὁ δεύτερος αὐτὸς στίχος φανερώνει τὴν ἀναμφισβήτητη χριστιανικότητα τοῦ ποιητῆ. Ἀλλὰ τίποτα δὲν ἀναγκάζει τὸ χριστιανό, τὸ θρησκο, ἂν θέλετε, ποιητὴ μίτε πάντοτε μίτε μὲ τὸν ἴδιο καλλιτεχνικὸ τρόπο νὰ δίνει ἔκφραση στὴ θρησκευτικότητά τῆς ψυχῆς του. Ἴσως μάλιστα τὴν ἐκδηλᾶ ἐρωτικὴν ὑπόθεση τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀπὸ εὐλάβεια καὶ εὐσέβεια νὰ μὴ θέλησε νὰ τὴ φέρῃ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τοποθέτησε τὰ γεγονότα σὲ χρόνους προχριστιανικοὺς, πρωτοτυπῶντας σὲ τοῦτο, γιατί τὸ πρότυπο, τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα «Paris et Vienne» ἔχει χαραχτῆρα θρησκευτικὸ καὶ ἐρωτικὸ συνάμα. Προσθέτω ὅμως καὶ τὸ ἑξῆς : ἀφοῦ ἡ ἀνθρώπινη γενικὰ ψυχὴ κλείνει μέσα της ἀπὸ φυσικὸ της ἀντιθέσεις, εἶναι φυσικὸ νὰ παρουσιάζονται περισσότερες στὸ λογοτέχνη καὶ τὸν καλλιτέχνη, ποὺ τὸν κινοῦν στὴ δημιουργία ποικίλα κατὰ καιροὺς ἐσωτερικὰ καὶ ἑξωτερικὰ αἴτια. Γιὰ νὰ περιοριστῶ σὲ ἓνα μοναχικὸ παράδειγμα ποιητῆ, ἀναφέρω τὸ Luigi Groto, τὸν ποιητὴ τοῦ προτύπου τῆς Θυσίας, τοῦ Isachi, ποὺ καὶ αὐτουνοῦ ὁ χαραχτῆρας εἶναι βέβαια ἀπόλυτα θρησκευτικός. Πῶς μύρωσε ὁ Groto νὰ γράψῃ καὶ

¹³) Γ. Μέγας, Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 39-40.

ἄλλα ἔργα δλότελα διαφορετικά ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ Isachi, ὄχι μονάχα τὴν «Adriana» (ἔργο πού παλιότερα θεωρήθηκε σὰν πιθανὸ πρότυπο τοῦ Ἐρωτοκρίτου¹⁴), ἀλλὰ καὶ τὴ Δαλιδὰ (1572), τραγωδίαν ὅπου, καθὼς πιστεύεται¹⁵, ἔδωσε τὴ μεγαλύτερη ἀπόδειξη γιὰ τὴν τάση καὶ τὴν ἀγάπη του στὸ φρικαλέο; Ἐνῶ μὴπως κι' αὐτὸς ὁ Τάσσος, ὁ συγγραφέας τοῦ ποιητικοῦ καὶ χαριτωμένου «Aminta», δὲν ἔγραψε μὲ μίμηση τοῦ παλιοῦ Οἰδίποδος Τυράννου τὸν «Torrismondo» του¹⁶;

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν παραπάνω λόγο ὁ Μέγας νομίζει (ὁ.π. σελ. 40) πὼς ἀντιμάχονται τὸν ταυτισμὸ τῶν ποιητῶν «αἱ διαφοραὶ περὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς στιχοουρίας καὶ τῆς ρίμας». Ἐτσι νομίζει (ὁ.π. σελ. 34) πὼς ἡ μετρικὴ μορφή τῆς Θουσίας δὲν εἶναι ὅσο τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἄψογη. Ἐχει δηλ. ἡ Θουσία «διαστροφὰς τοῦ τονισμοῦ πρὸς ἐξοικονόμησιν τοῦ μέτρου οἷας ἐν τῷ Ἐρωτοκρίτῳ δὲν ἀπαντῶμεν». Λοιπὸν, ὅσο γιὰ τοὺς τύπους *θυσιά*, *θυσιές*, πού τοὺς ἀναγράφει ὁ Μέγας σὰ δείγματα παρατονισμοῦ (!), δὲν πρέπει νὰ γίνουσι καὶ δὲ γίνονται δεχτοὶ οὔτε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Μέγα στὸ κείμενο τῆς Θουσίας· ἀδύνατο λοιπὸν νὰ βαραίνουσι τὸν ποιητὴ. Ὅσο πάλι γιὰ τοὺς τύπους *ἀταξιά* (στίχ. 792), *ἐβλογιά* (στ. 827) παρατηρῶ ὅτι, κι' ἂν τονιστοῦν ἔτσι, δὲν ἀποτελοῦν μετρικὸ σφάλμα, μὰ οὔτε καὶ γλωσσικὸ βιασμό. Ὁ ἴδιος ὁ Κορνάρος δὲν ἔγραψε (Ἐρωτόκρ. Α 1584) *φχαριστιά*; Οὔτε καὶ τὸ οὐσιαστικὸ *σφαχτής* (στ. 827). Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, πιστὸς στὴ λαϊκὴ χρῆση¹⁷, δὲν ἔγραψε *ἀνυφαντής* (Ἐρωτόκρ. Α 1237)· (Σήμερα δὲ λέγεται στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη *χτιστής*.)

Οὔτε ὅμως καὶ οἱ ἐλαττωματικὲς ὁμοιοκαταληξίαι εἶναι περισσότερες στὴ Θουσία παρὰ στὸν Ἐρωτόκριτο. Ἄς σημειώσω ὅτι στὸ τελευταῖο αὐτὸ ποίημα ἀπαντοῦν περισσότερες ἀπ' ὅσες ὁ Ξανθουδίδης καταχώρισε στὴν ἔκδοσή του (σελ. CLXXXIV). Ἄλλὰ ὀπωσδήποτε στὸ δίστιχο 299-300 τῆς Θουσίας δὲν ἔχομε ἐλαττωματικὴ ρίμα, γιὰ τὸ *μ π ε ρ δ έ ψ η* τοῦ στίχου 300 πρέπει χωρὶς ἄλλο νὰ διορθωθῇ σὲ *μ π ε ρ δ έ σ η* (σύμφωνα μὲ τὸ κρητικὸ ἴδιωμα. Βλ. καὶ Ἐρωτόκρ. Α 287). Τὸ ἴδιο, ἂν ὁ στίχος 544 γραφῆ κατὰ τὸ χειρόγραφο (μὲ κάποια διορθωση): *μὰ δὲν τὸ κατεβαίνω* (ἀντί: *μὰ κάτω δὲ γιὰζέρονω*), δὲ δημιουργεῖ ἐλαττωματικὴ ρίμα. Ἐπίσης στὸ στίχο 641 πρέπει νὰ διορθώσωμε τὴν τελευταία λέξη *σφάξῃ* σὲ *πιάση* (ἀκολου-

¹⁴) J. Mavrogordato, *The Erotocritos*, σ. 58. Πβ. Ε. Κριαρᾶ, *Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου*, σ. 23.

¹⁵) E. Bertana, *La Tragedia*, σ. 85-6.

¹⁶) E. Bertana, ὁ.π., σ. 101-4.

¹⁷) Βλ. Γ. Ν. Χατζιδάκι, *Μεσαιωνικὰ καὶ νέα ἑλληνικὰ*, τ. 2, σ. 436.

θώντας κι' ἔδω τὸ χειρόγραφο) κι' ἔτσι δὲ θὰ ἔχουμε ἀτελῆ ρίμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μερὴ τὸ δίστιχο 927-8 ἀπαντᾷ μονάχα στὶς ἐκδόσεις· ἐπομένως ἢ παραδόσῃ του μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀπόλυτα σωστή. Ἡ σφαιερὴ ὁμοιοκαταληξία διορθώνεται ἄλλωστε μὲ μικρὴ διόρθωση, ἂν τὴν τοιμήσωμε: στίχ. 927: *τὸν ἔχω ἀντὶ γιὰτ' εἶναι*. Τὴ ρίμα πάλι 127-8, ποὺ κι' αὐτὴν τὴν ἀναγράφει ὁ Μέγας γιὰ σφαιερὴ, δὲν τὴ δέχτηκε στὴν ἐκδόσῃ του. Ἐπίσης τὸ δίστιχο 273-4, ποὺ ἐκδίδεται:

*καὶ θεὸς νὰ κόψη τὸ σπαθὶ π' ἀκονισμένον ἔχω
ἕνα λαίμωρον ὅπ' ἀκριβὸν πλὴ παρὰ μένα ἔχω*

πρέπει νὰ γραφτῆ κατὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Βενετίας¹⁸:

*καὶ θεὸς νὰ κόψη τὸ σπαθὶ ποὺ ἔχω ἀκονισμένο
ἕνα λαίμωρον ὁμορφώτατο, πολλὰ κανακεμένο.*

Τὸ δίστιχο, ὡραιότατο κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ χειρογράφου, δὲ δημιουργεῖ καμμιὰν ἐλαττωματικὴν ρίμα.

Πολλὲς ἐπίσης χασμωδίαι βρῖσκει ὁ Μέγας στὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἀλλὰ ἀπὸ τὶς παραπομπὰς του σὲ δέκα στίχους τῆς Θυσίας πρέπει νὰ διαγραφοῦν οἱ παραπομπὰς στοὺς στίχους 32, 41, 857, 1028, 1108. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ στίχοι, ποὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποκατασταθοῦν κατὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Βενετίας, δὲν παρουσιάζουν μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν τους καμμιὰ χασμωδία.

Μὰ καὶ τὸ τρίτο ἐπιχείρημα τοῦ Μέγα κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ τῶν ποιητῶν τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου δὲν εἶναι πιὸ δυνατὸ ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Ὅτι, σὰ νὰ ποῦμε, ὁ ποιητὴς τῆς Θυσίας ἔπρεπε νὰ φανέρωνε τὸν ἑαυτό του στὸν ἐπίλογο τοῦ ἔργου του ἢ νὰ ἔκανε λόγον στὸν ἐπίλογο τοῦ Ἐρωτοκρίτου γιὰ τὴν Θυσία σὰ γιὰ ἄλλο, δεῦτερον ἔργο του· αὐτὸ ὅμως, καθὼς παρατηρεῖ, δὲ συμβαίνει. Πρέπει νὰ ἀπορήσῃ ὅμως κανεὶς πῶς ὁ Μέγας ἀναφέρει κὰν τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ, μιὰ καὶ δέχεται ἀμέσως παρκατάω πῶς σὲ ἔργο θεατρικὸ δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὸν ποιητὴ· κι' ἀκόμη ἀφοῦ δέχεται τὴν ὑπόθεσίν μου ὅτι ὁ Ἐρωτοκρίτος εἶναι προγενέστερος ἀπὸ τὴν Θυσία καὶ δὲν μποροῦσε ἐπομένως στὸν Ἐρωτόκριτον νὰ γίνῃ λόγος γιὰ μεταγενέστερον ἔργο.

Δὲ νομίζω βέβαια πῶς ἡ ἀνατροπὴ τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτῶν κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχθοῦμε τὴν ἄποψιν πῶς κοινὸς εἶναι ὁ ποιητὴς Θυσίας καὶ Ἐρωτοκρίτου. Τὸ ζήτημα θὰ ἐξεταστῆ πάλι, ὅταν θὰ ἔχουμε ἀποχτήσει τὸ ὀριστικὸν κείμενον τοῦ κρητικῆς μυστηρίου βασιμμένο σὲ μιὰ πλατύτερη χρησιμοποίησιν καὶ τοῦ χειρο-

¹⁸ Τὸ ἴδιον παρατηρεῖ καὶ ὁ Γ. Ζώρας (Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, σ. 94).

γράφου τῆς Βενετίας, καθὼς ἔχω παρατηρήσει στὴν κριτική μου γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς Θουσίας ἀπὸ τὸ Μέγα («Πρωία» τῆς 3.6.1943). Μονάχα τότε θὰ μπορούσαμε νὰ βασίσουμε πάνω στὸ πραγματικὸ κείμενο τῆς Θουσίας παρατηρήσεις μας γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὸ ὄφος τοῦ ποιήματος, πὺν θὰ φωτίσουν ἀσφαλῶς περισσότερο τὴ σχέση τοῦ θεατρικοῦ ἔργου μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο, καθὼς καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ταυτισμοῦ ἢ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν δύο ποιητῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ πρέπει, νομίζω, νὰ εἵμαστε ἐπιφυλαχτικοί.

Ἴσως δὲν ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ θέμα ὁρισμένες παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ αὐτὸ τὸν Κορνάρο, τὸν ἀναμφισβήτητο ὀπωσδήποτε ποιητὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ὁ Ξανθουδίδης¹⁹ βρίσκει μέσα στὸ 17ον αἰῶνα στὴ Σητεία τῆς Κρήτης τρεῖς Βιτζέντζους Κορνάρους καὶ νομίζει πὺς ἀπ' αὐτοὺς ὁ πρῶτος (πιθανώτατα Ἑλληνας, ἀλλὰ ἀναμφισβήτητα ἰταλομαθῆς), ὁ συμβολαιογράφος Βιτζέντζος Κορνάρος, πὺν ἀπαντᾷ τὸ 1619 καὶ ζῆ ὡς τὸ 1636, καθὼς καὶ ὁ δεῦτερος, ὁ παπᾶ Βικέντιος Κορνάρος, μάρτυρας σὲ συμβόλαια τοῦ 1620 καὶ τοῦ 1621, ἀποκλείεται (κατηγορηματικώτερα ὁ δεῦτερος) νὰ εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου.

Ἐδῶ μπορούμε, νομίζω, νὰ διατυπώσουμε τὶς ἐξῆς ἀπορίες. Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου δὲν ταίριαζε νὰ ἀσχολῆται μὲ τὸ ἔργο τοῦ συμβολαιογράφου, συμβολαιογράφου μάλιστα πὺν καὶ ἑλληνικὰ σύντασσε τὰ συμβόλαιά του καὶ ἰταλομαθῆς ἦταν, καθὼς ὁ ἴδιος ὁ Ξανθουδίδης διαπίστωσε; Ἡ χρονολογία πὺν πέθανε²⁰, κ' ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε πὺς ἦταν καὶ τῆς Θουσίας ὁ ποιητὴς, δὲ μᾶς δημιουργεῖ κανένα πρόσκομμα. Ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ παπᾶ-Βικέντιος Κορνάρος τῶν συμβολαίων τοῦ 1620 καὶ 1621 νομίζω πὺς πρέπει νὰ παραμεριστῆ (ὅπως παραμερίζεται) μὲ τόση κατηγορηματικότητα. Γιατὶ δὲ δέχομαι πὺς πρέπει νὰ ἀποκλείσωμε πὺς μπορούσε ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου νὰ εἶναι ἱερωμένος. Εἶδαμε πὺν πάνω πὺς τὸ ὅτι ἔγραψε ἐρωτικὸ ἔπος καθόλου δὲν προϋποθέτει πὺς ἦταν ξένος στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του. Σημείωσα μάλιστα πὺς στὰ προχριστιανικὰ χρόνια, πὺν τὴ θρησκεία τους καταδικάζει (Ἐρωτ. Α 2), τοποθετεῖ τὴν ἐρωτικὴ δράση τῶν ἡρώων του, ὅσο καὶ ἂν μὲ τοὺς γνωστοὺς ἀναχρονισμούς του δίνει στὸ ἔπος του χροῖμα κρητικὸ καὶ ἀτμόσφαιρα μεσαιωνικὴ ἱπποτικὴ. Ἀριστα ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος θὰ μπορούσε ὁ ἱερέας ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου νὰ γράψῃ καὶ τὸ θρησκευτικὸ δράμα, τὴ Θυ-

¹⁹) Στ. Ξανθουδίδου, Ἐρωτόκριτος, σ. I,XXI. Πβ. καὶ I,XX.

²⁰) Ἀκολουθῶ τὸν Ξανθουδίδη (δ. π. σ. I,XX), πὺν στηρίζεται στὰ συμβόλαιά του πὺν σώθηκαν καὶ πὺν ρητὰ ἀναφέρεται πὺς κατατέθηκαν τὸ 1636, μετὰ τὸ θάνατό του.

σία — ἂν δεχτοῦμε τελικὰ τὸν ταυτισμὸ τῶν ποιητῶν τῶν δύο ἔργων.

Ὁ Ξανθουδίδης ἀπορρίπτει τοὺς δύο πρώτους Βιτζέντζους Κορνάρους τοῦ 17ου αἰῶνα σὰν πιθανοὺς ποιητὲς τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ δέχεται μὲ μεγαλύτερη πιθανότητα σὰν ποιητὴ τοῦ ἔπους τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο πὸν χάραξε τ' ὄνομά του στὸν ἐσωτερικὸ τοῖχο βενετικῆς ἐκκλησίας στὴν περιοχὴ τῆς Σητείας μὲ χρονολογία 1677. Ἐγὼ δυσκολεύομαι νὰ δεχθῶ γιὰ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση πὸς ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸν ποιητὴ Κορνάρο, γιὰτὶ τὸ 1677 ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὸν γράφτηκε ἡ Θυσία (ἂν δεχτοῦμε τὸν ταυτισμὸ τῶν δύο ποιητῶν) καὶ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὸν γράφτηκε ὁ Ἑρωτόκριτος (ἂν δεχτοῦμε πὸς τὸ ἔπος γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴ Θυσία).

Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1945.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ